

Literárne podoby Slovenského národného povstania v prvej povojnovej dekáde

Marína Zavacká

ZAVACKÁ, M.: Literary expressions of the Slovak National Uprising in the first decade after the war

SLOVENSKÁ LITERATÚRA, vol. 71, 2024, no. 5, pp. 494-511

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovlit.2024.71.5.4>

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0731-7698>

Keywords: Slovak National Uprising, World War II, communism, children's literature, propaganda, censorship

The study examines literary depictions of the Slovak National Uprising (1944) in the post-war period and in the years of stabilisation of the emerging communist regime. Special attention is paid to works intended for children and youth that used the adventurous themes of the Uprising to convey current interpretations of recent events, role models, ideals, and norms. It illustrates how individual heroic cults evolved and transformed against the backdrop of the central narrative leading to victory. In this context, it also highlights the emergence of texts written while the war was still ongoing. Through a comparative study of textual modifications in reissued literary works, it documents the gradual shaping of the official narrative of public memory regarding the Uprising, including elements that were subject to censorship. It also highlights how authors employed uprising themes to actively demonstrate their conformity and loyalty to the new political regime. Despite its apparent outward rigidity, the theme of the Uprising provided many authors with a relatively wide field for influencing public discourse and also for advancing their individual or group interests.

Kľúčové slová: Slovenské národné povstanie, druhá svetová vojna, komunizmus, detská literatúra, propaganda, cenzúra

Štúdia sa zameriava na prvé literárne reflexie Slovenského národného povstania (1944).¹ Nezaobrá sa však ich literárnymi kvalitami – v jej základe stála otázka, čo sa historik môže z textov dozvedieť o dobových politických preferenciách, propagovaných rolových modeloch, ideáloch a normách. Zvláštny zreteľ pritom kladie na edukačnú a dobrodružnú produkciu cielenú na detského a mládežníckeho čitateľa. Vychádza z hypotézy, že vzhľadom na politické zvraty v prvej dekáde po Povstaní (teda povojnový prechod od ľudáckeho režimu do povojnovej obmedzenej demokracie 1945 – 1948, ďalšiu porážku demokracie, komunistický nástup k moci začiatkom roku 1948 a následne viaceré vlny vnútrostraníckych čistiek vo vládnucej Komunistickej strane Československa na začiatku päťdesiatych rokov) sa nedávne dejiny stávali nielen populárnou, ale i príležitostne nebezpečnou témou. V tomto zmysle je cieľom štúdie sledovať premeny obrazu hrdinov, vývin súvisiacych a súperiacich kultov, postupné formovanie a prepisovanie „oficiálnej“ pamäti aj spôsoby, akými autori s témou Povstania zaobchádzali, na čo ju využívali pri vplývaní na verejný diskurz aj pri ochrane a presadzovaní vlastných súkromných agend či ako sa vyhýbali sprievodným rizikám.

Vizionárska verzia

Na začiatku výskumu som vychádzala z predpokladu, že prvá kniha o slovenskom povstaní proti nacistickej okupácii bola napísaná po víťazstve alebo aspoň po vypuknutí Povstania, a to v slovenčine. Najstaršiu dosiaľ nájdenú takúto knihu však jej autor, pražský nemecký spisovateľ Franz Carl Weiskopf (1900 – 1955; Mikota [online] 2020), začal písať v exile v USA údajne ešte pred nacistickým vpádom do Sovietskeho zväzu. Jeho fikcia o povstaní na Slovensku vyšla pôvodne v New Yorku v angličtine pod názvom *Dawn Breaks. A Novel from the V-Front* (1942). Slovenský preklad *Brieždi sa. Román o podzemnom boji na Slovensku* bol publikovaný takisto v New Yorku v roku 1943 a prvé nemecké vydanie z roku 1944 malo titul *Vor einem neuen Tag*. Išlo o štruktúru plne v súlade so socialisticko-realistickou maticou románu o ľudovej revolte s komunistami v pozadí, aká mohla byť s drobnými adaptáciami na lokálne podmienky použitá pre ktorúkoľvek okupovanú krajinu.²

Dej románu *Brieždi sa* je zasadený do prostredia roztrúseného vidieckeho osídlenia, pričom už typy postáv umožňovali rozvíť schematickú zápletku. Žila tam Anna, ktorej manžel bol Nemcami brutálne umučený na smrť. Jej synovec, študent zatvorenej českej univerzity, bol po jedenástich mesiacoch prepustený z koncentračného tábora, kde uvoľňovali kapacity pre nových väzňov. Ďalším protagonistom bol Annin svokor, ktorého pohľad na svet formovala pracovná skúsenosť gasterbeitera v americkom kapitalizme a len postupne začínal svet „správne chápať“. Živým zdrojom ideologických odkazov bola spojka s centrom odboja, muž krytý povolaním drotára a podomového predavača. Maľovaný vzor jedného z jeho tancierov ukrýval tajnú vojenskú mapu. „Z lesov“ prichádzal aj záhadný

1 Text je upravenou verziou pôvodne nemecky publikovanej štúdie Frisch Gestrichen: Literarische Darstellungen des Slowakischen Nationalaufstands (1945 – 1955). In *Partisanen im Zweiten Weltkrieg: Der Slowakische Nationalaufstand im Kontext der europäischen Widerstandsbewegungen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 249–273. ISBN 978-3-525-37315-6 (Zavacká 2017), ktorá bola výsledkom projektu APVV-0628-11 Štátne hranice a identity v moderných slovenských dejinách v stredoeurópskom kontexte.

2 V rovnakom čase ako román napísal F. C. Weiskopf aj historický prehľad *Neskrotený Balkán* (The untamed Balkans, 1941, vydané pod menom Frederic W. L. Kovacs).

496 Vasilij, ktorý mal ruské meno a vždy vedel, čo robiť (Weiskopf 1943: 229). Medzi obyvateľmi bolo zopár členov Hlinkovej gardy a tiež mladý slovenský nacistický kolaborant, ktorý sa v klimaxe stal vrahom Anninho invalidného syna. Popri opise konkrétnych aktov neposlušnosti, sabotáže a otvorených útokov na okupantov je kniha plná príhod dosvedčujúcich proces postupného politického uvedomovania jednotlivcov. Takých ako dedinská žena Verona, ktorá podobne ako Antigona so skupinou susediek znovu pochovávala kosti zo židovského cintorína, keď bol na pokyn okupantov preoraný pluhmi (Weiskopf 1943: 97-106). Na začiatku sama poslala svojich troch synov do Hlinkovej gardy, no jeden padol na Ukrajine, druhý skončil v koncentračnom tábore za odpor pri rekvirácii obilia a tretí sa skrýval „niekde v horách“, prenasledovaný ako zbojník (Weiskopf 1943: 105).

Podľa Weiskopfovej vízie existovali na východe zahraničné vojenské jednotky, do ktorých mohli vstupovať narukovaní slovenskí prebehľci tak ako v prvej svetovej vojne. Aj ich tak nazýval – legionári.³ Domáci tajne počúvali „vysielač slobody“, vytvárali malé odbojové skupiny – „dedinské jednotky“ a na pokyn spustili Veľkú ofenzívu, v ktorej sa mal každý pokúsiť podryť a zlomiť nepriateľa všetkými dostupnými prostriedkami. Časť ich výzbroje bola americkej výroby, dostala sa k nim prostredníctvom „poľských partizánov“ a k nim zasa „kozáckym prielomom nemeckých línií“ (Weiskopf 1943: 304). Začiatok masového povstania autor situoval do momentu, keď už „bolo vidno partizánske vatry vo Východných Karpatoch“ a gardisti, „pomýlení rozhlasovou dezinformáciou o povstaní, z Bratislavy utekali cez Dunaj“, v moravskom lazarete sa vzbúrili ranení Nemci pre evakuáciu vojenských lekárov a v Trnave sa rozhorel boj o železničnú stanicu (Weiskopf 1943: 300). Sprisahanci pripravujúci sa na povstanie neboli označovaní ako „komunisti“, pracovali však „pre vec“ a snažili sa priučiť spravovať štát „každú gazdinú“ (Weiskopf 1943: 57, 76).⁴ V knihe sa zvlášť nezdôrazňovala úloha Ruska, respektíve Sovietskeho zväzu, no v poznámke na jej konci F. C. Weiskopf vyjadril potešenie zo skutočnosti, že keď sa púšťal do písania, ešte ani neexistoval východný front, no v čase dokončovania prác na slovenskom vydaní v roku 1943 sa „naozajstný partizán z východného Slovenska“ zúčastnil „zasadania Všeslovenského komitétu“ v Moskve (Weiskopf 1943: 319). Motivačná a propagandistická kvalita knihy ako vizionárskeho diela nemohla vyvážiť prílišnú odtrhnutosť od reálneho kontextu, ktorá sa stala zvlášť zreteľnou po tom, čo vypuklo skutočné Povstanie. Prenosnosť textu do miestneho prostredia bola nízka a k jeho vydaniu na Slovensku nedošlo.⁵

Je zaujímavé, že schematickosť tohto diela bola tesne po publikovaní kritizovaná už v exilovej tlači. Eduard Goldstücker ju interpretoval ako paralelu k dobovej vlne amerických filmov o odboji v okupovanej Európe. Tieto diela, „motivované nie tak vážnym záujmom“ o realitu, ale „romantikou podzemného boja“ v končinách „z hollywoodskeho hľadiska, exotických“, kde slabší hrdinsky víťazí nad presilou“, s takmer totožnými dejovými líniami, „či už je ich dej umiestnený

3 Toto prepojenie je podporené aj ďalšími odkazmi. Keď o jednom zo susedov oficiálne oznámia, že je „nezvestný v boji“, starší dedinčania „vedia“, že takto označení ľudia sa po minulej vojne z Ruska vracali živí (Weiskopf 1943: 181).

4 Dobovo známy výrok, že každú kuchárku možno naučiť riadiť štát, bol tradične pripisovaný Leninovi.

5 Neprenosnosť propagandistického diela určeného pre amerického cieľového diváka možno porovnať i s filmom režiséra Fritzsa Langa *Hangmen also die* (1943), nakrúteným „na motivy“ atentátu na Reinharda Heydricha, ktorý pre odklon od reality nebol pre československé publikum po vojne použiteľný.

do Nórska, Francúzska, Československa“, nechávali múdрых odbojárův vyhrávať nad hlúpymi Nemcami a zbabelými prospechárskymi kolaborantmi po zopár scénach napätia, strelby a erotiky (Goldstücker 1944: 140). E. Goldstücker sa v parodizovaní nebrzdil: v jeho pohľade drotár ako hlavná spojka „nosí všetko od správ cez ruskú machorku až po krátkovlnný rádiový prijímač, strojník v továrni na neurčitý tovar je ich vodcom a hovorí ako živý leták, inštrukcie od hlavného veliteľstva partizánův kdesi v horách znejú ako úvodníky nejakých sektárskych novín“ (Goldstücker 1944: 140). Vysmieval sa i z rozprávkovej ľahkosti, akou v románe dochádza k rozuzleniu zápletiiek: „rádiový prístroj sa opatrí obratom ruky, guľomety prídu včas ako na zavolanie, celá dedina sa obráti k správnym názorom po krátkej reči drotára a po zaspievaní národnej pesničky s novými, protifašistickými slovami. Je treba, aby uväznený drotár utiekol z väzenia? Nič ľahšieho: Dvoma vetami v lámanej nemčine si získá sympatie nemeckej strážne...“ (Goldstücker 1944: 140). Autorovi vyčítal nedostatok čo len troška sebakritiky napriek proklamovanému vedomiu „zodpovednosti umelca“ a obvinil ho z nahradenia skutočného obrazu „lacným a kriklavým farbotiskom“ (Goldstücker 1944: 140).

Recenzentův nedostatok porozumenia pre potreby žánru mal dve roviny. Prvou, literárnou, je kladenie elitárskych kvalitatívnych kritérií na masový produkt. Schematickosť však nie je chybou, ale vlastnosťou kánonických príbehův (exempli), ktoré majú za cieľ slúžiť ako ideologická zásobárňa a nosiče vybraných morálnych hodnôt pre masového čitateľa. Cielene oslovujú práve túto vrstvu, ktorej neprekážajú navzájom podobní, zámerne generickí hrdinovia a zápletky, naopak, dožadujú sa ich ako ďalšieho „potvrdenia správnosti“ komunikovaného pohľadu na dobro a zlo. Také sú napríklad rozprávky, edície ženského čítania, životopisy svätých alebo generické dobrodružné romány o kovbojoch z divokého Západu (Clark 2000: 4-5). Druhou, politickou rovinou, skryto formulovanou ako odmietnutie „hollywoodských“ črt diela, bolo faktické vyhranenie sa proti prioritám stalinskej kultúrnej politiky. Pozitívnejšia recenzná zmienka z roku 1961 naopak konštatovala, že „ideová sila románu a jeho predvídava istota víťazstva vysoko prevažujú niektoré umelecké nedostatky diela“ (Albrechtová 1964: 408).

Povstanie pre dospelých

Pozíciu prvého „naozajstného“ románu o Povstaní si udržiavala kniha Jozefa Horáka (1907 – 1974) *Hory mlčia* z roku 1947.⁶ Jej hlavným hrdinom je starý horal Vahan-Bugala, ktorý o Povstaní nič netuší až do jeho potlačenia, keď u neho utekajúci príbuzní hľadajú útočisko. Predtým už stretol v hore ľudí, čo „neboli ani civili ani vojaci. Vraj partizáni. Boh sám vie, akí sú to ľudia... V živote také meno nepočul.

6 Napríklad v súhrnnej recenzii pri príležitosti piateho výročia Povstania sa Horákovu dielo na rozdiel od „faktografickej“ Jilemnického *Kroniky* či Mináčovej „poloreportáže“ *Smrť chodí po horách* označuje ako „ucelenejší, románovitejší, a teda epickejší“ román (Bžoch 1949: 4). Podobný text písaný s tridsaťročným odstupom tvorí chronologický rad od prác zväčša „spomienkového charakteru“, ktoré „sú priamymi záznamami bojův“ (napríklad *Viadukt* Miloša Krna, *Lesná správa* Ela Šándora alebo Hutárovi *Hrdinovia*), cez „prvé prózy, ktoré majú zväčša umelecký charakter“ (napríklad *Z vlčích dní* od Jána Bodenka), k románu *Hory mlčia*, za ktorý potom radí Jilemnického *Kroniku* a Mináčovu *Smrť chodí po horách* už ako diela ovplyvnené atmosférou roku 1948 a zachytávajúce „obraz hrdinu, ktorý si je plne vedomý základnej, práve sa meniacej spoločenskej situácie“ (Nevanová 1974: 4). S ďalším odstupom opäť vidno zmienku o tomto Horákovom diele ako o „prvom skutočnom povstaleckom románe“ aj v rebelantskom *Úvode do mýtoborectva* (Pynsent 1991: 10).

498 Ale hladní boli“ (Horák 1947: 11-12), preto sa s nimi podelil o jedlo. Keď sa stal v lese náhodným svedkom popravy skupiny ľudí, vrátane detí, ktorú postrieľal odpudivý, bledý, krehký človečik v okuliároch, so „strašne studeným pohľadom“ (Horák 1947: 14), pri najbližšej príležitosti sám vraha zlikvidoval (Horák 1947: 33). Jeho charakterový opis sa stal prostriedkom na oslavu takých povahových čŕt ako láska k slobode a prírode, odhodlanie presadzovať spravodlivosť a elementárna ľudská solidarita. Akýkoľvek zmysel pre organizáciu, uvedomelú podporu partizánskeho hnutia či vedúcu úlohu strany však ešte chýbal. Aj Bugalov syn, ktorý utiekol z dediny do hôr, prezentoval Povstanie ako sériu nezrozumiteľných udalostí: „sám Boh vie, prišlo to odrazu. Richtár i starý výbor prestali a museli sme voliť nový. To sme boli my. Chlapi museli rukovať, prichodili partizáni, ktorým sme museli zháňať jedivo a pijatky. To bolo všetko. Vcelku nič. Veď možno viete, ako bolo. Nemcov nenávidel každý.“ A všetci mysleli, že „teraz bude všetkému koniec“ (Horák 1947: 53).

Potom sa čosi stalo a situácia sa obrátila: „Ohne začali maľovať žiare na nebi.“ Nepriateľ sa na nich „valil ako potopa“. Do obrazu je zakomponované aj povstalecké pálenie nemeckých dedín počas ústupu a z toho vyplývajúci výbuch vzájomnej nenávisti a pomsty. „Nešanovali nikoho, partizán bol ako zver“ (Horák 1947: 54). „Naturalistický“ charakter textu podčiarkuje zaradenie erotických scén: jedna medzi druhým Bugalovým synom, ktorý našiel zranenú sovietsku parašutistku, poskytol jej útočisko a chránil ju pred obťažovaním tým, že ju vyhlásil za svoju manželku (Horák 1947: 72), ďalšie vedúce k znásilneniu nevesty majiteľa domu nemeckým okupantom, ktorý ju nechal takmer mŕtvu, polonahú, nezakrytú na lôžku (Horák 1947: 216), takže i sovietski parašutisti, ktorí ju našli, museli bojovať so živočíšnymi inštinktm. Keď zastenala, „chlapi ožili. Podivná slabosť, nejasná túžba sa rozplynula razom vo vzduchu“ (Horák 1947: 227). Podriadili sa však veliteľovmu rozkazu nechať ju na pokoji. Oficiálna literárna kritika románu zazlievala nadmerný naturalizmus a autorovi vyčítala, že nedostatočne vystihuje uvedomelý ľudový odpor (Truhlár 1954: 22).⁷ J. Horák sa poučil a svojím ďalším románom z roku 1953 *Šachty*, zasadeným do banického prostredia, si vyslúžil Gottwaldovu cenu za literatúru.

Zrejme prvým publikovaným osobným denníkom z Povstania boli postrehy Ela Šándora (1896 – 1952), predvojnového ľavicovo orientovaného intelektuála, ktorý sa ho zúčastnil na západnom Slovensku z pololegálnej pozície, ako bankový úradník formálne na zdravotnej dovolenke v kúpeľoch Smrdáky. Robil rozvedku, tlmočil ruským partizánom, koncipoval letáky a popritom nezabúdaj zamestnávateľovi posilať pravidelné žiadosti o predĺženie dovolenky. Jeho kniže *Lesná správa (Partizáni)*, ktorú vydalo nakladateľstvo Slovenská liga v roku 1946, chýbal potrebný stupeň štruktúrovaného ideologického nasadenia a obsahovala aj realistické opisy partizánskeho spolužitia s miestnym obyvateľstvom pod heslom „muníciu máme, jedlo si musíme zaobstaráť“, zmieňovala sa o početných sovietskych dezertéroch a prebehlíkoch aj o rýchlych procesoch pred poľnými súdmi

7 V poradí ďalšími románmi, už vyššie hodnotenými, boli diela Vladimíra Mináča *Smrť chodí po horách* (1948), Dominika Tatarku *Farská republika* (1948) a Kataríny Lazarovej *Traja z neba* (1950).

(Šándor 1946: 94, 108, 181). Zrejme preto sa o nej po roku 1948 nehovorilo, hoci autor naďalej publikoval.⁸

Podobne dopadol aj pokus o autobiografický román Eleny Kovalovej-Kytkovej (1912 – 1989) *Mŕtvi sa dívajú* (1948). Autorka, učiteľka a redaktorka, evanjelička činná v združeniach „pokrokovej mládeže“, manželka katolíka a matka v tom čase troch malých dcér, sa zapojila do odboja účasťou na rozmnožovaní povstaleckých novín. K evakuácii z vlastného domu sa rozhodovala vo chvíli, keď jej manžel odišiel do Povstania, miestni opilci hodili pod okná „partizánskej“ rodiny granát a jedno z jej detí šok neprežilo. S dvoma ďalšími, päťročnou a osemnásťmesačnou dcérkou, absolvovala prechod cez Chabenec – cestu, ktorá sa stala povstaleckým symbolom snehového pekla. Čierne „havrany“ na snehu, ktoré videli dievčatá dolu pod svahom, boli zmŕznutí ľudia, zmetení víchricou z predošlého dňa (Kytková 2007: 96). Autorka zaznamenala názorové zmeny, ktorými prešli voľakedajší nadšení ľudia, najmä po deportáciách židovských susedov a po zážitkoch z východného frontu (Kovalová-Kytková 1948: 2). Čiastočne anonymizovanou formou, bez priezvisk, opísala chaos, obrovský strach blízkych, ktorí sa jej báli poskytnúť prístrešie, aj situácie, v ktorých civilisti z oboch proti sebe stojacich strán rezignovali na možnosť škodiť súperovi a uprednostnili prímerie. Tieto spomienky boli len málo kompatibilné s preferovaným formátom hrdinského eposu. Podľa údajov spisovateľkinej dcéry (v doslove s názvom *Matkin vrch Chabenec* k druhému vydaniu) získala kniha prvé miesto v anonymnej súťaži vyhlásenej v roku 1949 k výročiu Povstania. Autorka cenu prevzala, no po nátlaku „zhora“ bolo udelenie prvej ceny označené za chybu a oficiálne umiestnenie bolo upravené na tretie miesto (Kytková 2007: 98).

Prehistória detskej knihy o povstaní

Podobne ako v literatúre pre dospelých, prvé knihy pre deti s tematikou Povstania boli napísané pred stabilizáciou komunistickej moci, ale ako ideologicky nevhodné boli čoskoro odsúdené do zabudnutia. Prvá knižne publikovaná verzia Povstania robí dojem vzorového príkladu didaktického písania pre dobré a zbožné deti, ako bol známy z predvojnových a vojnových čias (Sliacky 1965: 13). V knihe *Hrdinovia*, ktorú pod pseudonymom Jozef Hutár publikoval v roku 1945 Jozef František Kuník (1911 – 1974), boli dôvody vypuknutia Povstania, a teda prechodu Slovákov na druhú stranu, interpretované prevažne nacionalisticky: „Rusi nám vrátia, čo nám Maďari ukradli“ (Hutár 1945: 7). Vojna sa vysvetľovala ako nové obdobie starého boja Slovanov proti večnému nepriateľovi. O výsledku vojny sa však rozhodlo v momente, keď sa do Európy vydal prvý americký vojak, ktorý takisto nadväzoval na historické odkazy – viedol totiž boj „proti novodobým otrokárom ako za čias veľkého prezidenta Lincolna“ (Hutár 1945: 27). Autor vo svojom historizujúcom texte prirovnával partizánov k sitnianskym rytierom, ktorí „sú v hore a prídu, keď bude ľudu najhoršie“ (Hutár 1945: 23). Mesto Zvolen znovu po štyristo rokoch hostilo legendárny Čierny pluk kráľa Mateja Korvína, teraz bojujúci proti „západným Turkom“ (Hutár 1945: 65). Kováč zo železničných dielní vrážal nity do pancierového vlaku tak, ako ich mal v zázračnom nepriestrelnom opasku

8 Nehovorilo sa ani o ďalšej Šándorovej knihe *Ilava* z roku 1947, vydanéj v Brne, čo boli jeho obsiahle pamäti na pobyt v tamojšom koncentračnom tábore.

500 zbojník Juraj Jánošík (Hutár 1945: 91). Množstvo zmienok o mestách a dedinách sprevádzali v knihe informácie o ich slávnych rodákoch a udalostiach spred stáročí. Autor hojne využíval biblické motívy, vrátane letiacej hviezdy, teda blikajúceho lietadla, vďaka ktorému „z neba padali“ osloboditelia (Hutár 1945: 105). Od lietadiel sa chvela zem, akoby nastal súdny deň (Hutár 1945: 105). Po potlačení Povstania boli partizáni v horách nútení postíť sa štyridsať dní (Hutár 1945: 160).

Opísané triedne rozvrstvenie Revolučného národného výboru, zloženého z miestnych odbojárov, malo ďaleko od neskoršej verzie, v ktorej vedúcu úlohu zohrala strana. Asi najbližšie ku komunistickému prototypu mali prácou zodretý kováč, ktorého „pred bezpečnostnými orgánmi veľa ráz zachránila“ dieťa vo veľkom kováčskom mechu (Hutár 1945: 56), slabý mlynár s chorými pľúcami, pripravený na mučenícku smrť (Hutár 1945: 148), bývalý starosta, odvolaný z funkcie pre slovanské zmýšľanie, roľník, ktorý odmietol odovzdať zrnú a zbil konfiškujúceho komisára aj privolaných policajtov, učiteľ preťažený požadovanou ideologickou činnosťou, brat gastarbeitera zastreleného na úteku z Nemicka, dvaja bratia, ktorí si priniesli dobré spomienky na Rusko zo zajatia v minulej vojne, a potom najzorientovanejšia, najaktívnejšia a najodvážnejšia postava románú – mladý vzdelaný verejný notár vystavujúci falošné doklady (Hutár 1945: 36-37). Popri nich sa vyskytol i ruský partizánsky komisár, no i ten bol v skutočnosti vzdialeným pokrvným príbuzným jedného z dedinčanov (Hutár 1945: 189).

Pád Banskej Bystrice bol v knihe interpretovaný ako úplný chaos, „ako na Titaniku“ (Hutár 1945: 139). Autor priznával existenciu falošným Čiernym partizánom (Hutár 1945: 100), rabujúcim bandám využívaným aj nepriateľom na kompromitáciu dedinských podporovateľov partizánskeho hnutia. Pri jednej z takýchto návštev mali „tváre rozplamenené alkoholom do divokosti. Opierali mu do prs automaty, štipali pod lopatky a divo sa vyškierali. Blýskali očami najmä po Marke“ (Hutár 1945: 101). Domáceho častovali nielen výrazmi „Davaj dengi!“ a „Buržuj!“, ale aj „Sukin syn, job tvoju mať!“ (Hutár 1945: 101).

Ani o rok neskôr sa štýl písania o Povstaní príliš nezmenil. Michal Šteinhíbel (1901 – 1988) v knihe *Rušné prázdniny* (1946) ho opísal ako záležitosť vyššej strednej triedy. Veliteľmi formujúcich sa povstaleckých družstiev sa stávali úradníci z Bratislavy, ktorých zastihlo vyhlásenie Povstania cestou na dovolenku na vidiek. „Najobyčajnejším“ z vedúcich osobností v miestnom prostredí bol železničiar. Deti boli pripravené plniť si svoje povinnosti „pri pomoci mamičkám“ (Šteinhíbel 1946: 64). I tento autor siahol pri opise partizánov po historickej legende: „to je niečo ako Jánošík, chodí po lese, nebojí sa ničoho.... Puška v ruke, pištoľ za pásom, granát, a čaká, kým nepriateľ nepríde na dohľad a potom báb báb!“ (Šteinhíbel 1946: 57-58). V rolových hrách boli rodové priority detí jasné: „ty budeš ranený a ja budem ošetrovateľka. – Nie, ja budem partizán a ty mi prinesieš zásoby jedla“ (Šteinhíbel 1946: 88). Knihu recenzoval Libor Mattoška (1891 – 1958, vlastným menom Jozef Holica), františkánsky kňaz, pedagóg a dlhoročný redaktor cirkevných detských časopisov, ktorý ju kritizoval za jej meštiansky tón. V recenzii vyslovil aj pochybnosť, že by také deti, aké v nej boli opísané (chodiace na balet a podobne), boli pripravené na tvrdú realitu života vo vojne (Mattoška 1945/1947: 94-95).

Ustálenie kánonu

Stabilným základom režimovej literárnej verzie Slovenského národného povstania

pre mládež sa pre celé komunistické obdobie stala kniha Petra Jilemnického (1901 – 1949) *Kronika*, publikovaná roku 1947.⁹ Od počiatku bola prezentovaná ako prvá kniha o Povstaní písaná s uvedomelým rešpektom ku kánonu socialistického režimu. Jej zrod v základných črtách kopíruje tvorbu inej vzorovej knihy (Clark 2000: 162-176) o vojne, určenej pre mládež, ktorou bola *Mladá garda* od sovietskeho spisovateľa Alexandra Fadejeva z roku 1946.¹⁰ A. Fadejev bol čerstvo po oslobodení poslaný do Donbasu s úlohou napísať román o protinacistickom odboji miestnych komsomolcov. Knihu napísal ako človek zvonku, na základe terénneho výskumu, vrátane rozhovorov s miestnym obyvateľstvom, a dostal za ňu Stalinovu cenu. Po dvoch rokoch sa však stala objektom kritiky ako nedostatočne zvyrazňujúca „vedúcu úlohu strany“ a autor bol nútený text prepísať, doplniť ho o odseky opisujúce aktivity dospelých komunistov a mechanizmy transmisie inštrukcií z Moskvy na okupované územia. Z pôvodnej pocty vlasteneckej, iniciatívnej, samostatne konajúcej mládeži sa stal obraz zvonku riadeného, disciplinovaného a hierarchizovaného telesa.

P. Jilemnický sa sám Povstania nezúčastnil, v čase jeho vypuknutia bol internovaný v koncentračnom tábore. Až po oslobodení „na odporúčanie priateľov“ navštívil dedinu Čierny Balog a na základe rozhovorov s miestnymi napísal vzorový príbeh o dramatickej udalosti prebiehajúcej v mikrokozme, plne kompatibilnú so žánrovou schémou. Na zaistenie dlhej a úspešnej kariéry svojej knihy mohol P. Jilemnický využiť aj svoju osobnú skúsenosť s predvojnovou stalinskou kultúrnou politikou, intenzívny a dlhodobý kontakt so sovietskym riadením tlače, znalosť jeho pravidiel a štýlu. „Vedúca úloha strany“, respektíve miestnych komunistov, je zreteľne prítomná v celom texte, a to najmä prostredníctvom obrazu skúseného robotníckeho aktivistu Lexa Bezáka, ktorý „od samej mladosti mal prsty v každom štrajku“ (Jilemnický 1947: 23). To jeho tajná polícia týrala preventívnymi výsluchmi, on organizoval prvé tajné porady a potom kráčal v čele mužov do mobilizačného strediska (Jilemnický 1947: 102). Dôsledne sa rozlišovalo medzi ľuďmi uvedomelými, teda „tými, čo vedeli, za čo bojujú“, a tými, ktorých strhla atmosféra, „obrana osobných záujmov“, statku a chalúp, prípadne túžba po pomste (Jilemnický 1947: 144, 257). Hlavné postavy príbehu sú v rámci autorskej licencie typizované a anonymizované, mali reprezentovať všeobecnejšie javy, no tým sa text súčasne vzdával nároku na historickú presnosť. Naopak, dokonca i miestny chlapec Janko Giertli, ktorého reálne meno už bolo známe z novinových reportáží,¹¹ bol premenovaný na Miška Strmeňa, aby zrejme priezvisko detského hrdinu znelo „slovenskejšie“.¹²

9 Brožúra čitateľskej súťaže *Ako získam Jilemnického odznak* (1951) uvádza *Kroniku* v povinnom výbere vojnovnej literatúry. Zmienka o jej schválení Ministerstvom školstva zo 16. mája 1978 za mimočítankovú literatúru pre 8. ročník sa nachádza aj v jej vydaní z roku 1984. *Kronika* bola popularizovaná aj prostredníctvom prekladov, napríklad v nemčine vyšla pod názvom *Der Wind dreht sich. Eine Chronik vom Slowak Aufstand 1944* (1951).

10 Slovenský preklad vyšiel v roku 1951.

11 O Jankovi Giertli, ktorý bol vyznamenaný Rádom Slovenského národného povstania, písal napríklad Fraňo Kráľ, ďalší z popredných autorov socialisticko-realistickej prózy. Jeho novinový text z roku 1945 Najmladší slovenský partizán je súčasťou antológie *Gulometný pás* (Kráľ 1954: 29-33).

12 Centrum Povstania sa geograficky prekrývalo s jedným z centier stredovekej nemeckej kolonizácie na Slovensku, preto aj mnoho miestnych obyvateľov malo v skutočnosti priezviská nemeckého pôvodu.

Naratív bol zámerne obmedzený na mikrokozmos: rozprávač, miestny horár, zdôrazňoval, že bude hovoriť len o tom, čo „videl na vlastné oči“ (Jilemnický 1947: 25). Výslovne sa vyhýbal komentovať činnosť „Slovenskej národnej rady, povereníctiev a iných úradov“, o ktorých vedel tiež len z dobovej tlače (Jilemnický 1947: 136), a uchýľoval sa k vágnym vyjadreniam: „bolo mnoho vecí, ktoré potešovali srdce [...] boli však aj veci, čo budili hnev alebo zarmucovali“ (Jilemnický 1947: 136). Po konštatovaní „teraz, keď je už všetko chvalabohu za nami“, odporúčal „prenechať tieto veci historikom“ (Jilemnický 1947: 136).

Zámerné odstrihnutie naratívu od konkrétneho politického kontextu, od zmienok o vojenskom velení a vedúcich politických postavách chránilo pozíciu *Kroniky* v školskom čitateľskom kánone aj v časoch, keď sa reálni činitelia Povstania postupne ocitali vo vražednom mlyne politických čistiek.¹³ Napomáhala tomu aj Jilemnického zakladateľská pozícia v literárnom panteóne žánru, posilnená kladnými sovietskymi recenziami,¹⁴ aj jeho úmrtie na vrchole slávy, v roku 1949. Podnecovať autora k dodatočným úpravám textu nebolo možné a cenzurovať autoritu posmrtné bolo zasa nevhodné. *Kronika* ostala teda jednou z mála povojnových kníh publikovaných v päťdesiatych aj sedemdesiatych rokoch, kde sa dokonca i pozitívni hrdinovia bežne zdravili „Grüß Gott“ a spoliehali sa na „milosť Božiu“ (Jilemnický 1947: 79, 127, 207, 273).

Po roku 1948 sa propagácia povstaleckej tematiky a motivácia k jej literárnemu spracovaniu stali súčasťou agendy organizácií preverených veteránov odboja aj spisovateľských organizácií.¹⁵ V tomto období sa ustaloval i kádrový profil detských účastníkov Povstania. Ich opisy zaznamenávali, že jeden „má otca v Ilave“ a „brat padol pri Strečne“, ďalšieho otec je železničiar, švagor ranený pri Kremnici (Štít 1950). S cieľom vyhľadávať nových autorov z radov pracujúcich a povzbudzovať ich v písaní bolo dokonca založené „odbojárske“ vydavateľstvo Dukla. V jeho edícii Odkaz vyšla napríklad v roku 1949 kniha Jána Kotoulka (1899 – 1971) *Bolo nás osemnásť*, na prebale druhého vydania v roku 1950 propagovaná ako dielo „robotníka, rušňovodiča, ktorý lepšie narába svojimi pákami ako perom“. K okrúhlym výročiam boli vyhlasované tematické literárne súťaže, mediálne anketý literárnych kritikov aj bežných čitateľov.¹⁶

V roku 1950 prišlo k zaujímavému názorovému stretu medzi dvojicou mladých ambiciózných kritikov Jánom Roznerom (1922 – 2006) a Ivanom Kupcom (1922 – 1977) s pišucou účastníčkou Povstania Katarínou Lazarovou (1914 – 1995). Lazarová odmietla, aby jej prvotina a diela jej spolubojovníkov boli posudzované na pozadí Jilemnického profesionálne napísanej *Kroniky*. V reakcii na výčitky, že

13 Zvláštnu výnimku predstavuje tretie české vydanie *Kroniky* pod názvom *Vítr se vrací* (Praha, 1949). Stiahnuté bolo z knižnice pre doslov, ktorého autorom bol Vladimír Clementis, vtedajší minister zahraničia (popravený 1952).

14 Boris Polevoj o Jilemnickom a jeho *Kronike* napísal: „Vytvoril jasné a nezabudnuteľné vzory hrdinov odporu. V tom je sila i význam jeho kníh“ (citované podľa Rozner – Kupec 1950: 2).

15 Krátke oficiálne objasnenie špecifik partizánskeho života poskytla už brožúra veterána povstaleckej armády Jána Korenka *Umenie mstiť sa* (1945), vydaná Tlačovým oddelením Hlavnej správy výchovy a osvetu pri Ministerstve národnej obrany v Prahe.

16 Do Literárnej súťaže 29. augusta bolo prihlásených 84 prác, z nich boli v roku 1950 publikované ako víťazné nasledovné knihy prózy a poézie: Svetozár Štít: *Mladí povstalci*; Albert Marenčin: *Predná hliadka*; Ján Dianovský: *Pred nami hviezda*; Ivan Hájničan: *Obrodení ľudia*; Hela Volanská: *Tajomstvo*; Viliam Šalgovič – František Petro: *Prišli z Východu*; Andrej Sarvaš: *Tri skutočnosti*.

súdobé diela „začínajú tam, kde [Povstanie – doplnila M. Z.] bolo zatlačené do hôr“, a ohraničujú sa len na osobné spomienky, nevykresľujú Povstanie „v celej jeho šírke, v tom celonárodnom meradle, i so všetkými tými momentmi, ktoré revolučné hnutie oslabovali, ochromovali a nakoniec zrádzali“, a že ani ich literárne spracovanie neumožňuje zaradiť ich „k jestvujúcim literárnym druhom“ (Rozner – Kupec 1950: 2), K. Lazarová otvorene vyhlásila, že jej druhovia jednoducho „rozprávali o svojich zážitkoch“ a „o nejakej forme a kompozícii nemali ani tušenia“ (Lazarová 1950: 5). Ani ho nemali mať odkiaľ, pretože literárni kritici, napríklad „na debatách v Klube robotníkov a spisovateľov“, sa nimi vôbec nezaoberali, na nedokonalosti textu ju svojimi otázkami priviedli až čitatelia (Lazarová 1950: 5). Upozornila tiež na to, že úroveň kníh publikovaných v nasledovnom roku stúpila najmä preto, že ich písali skúsení autori (Peter Karvaš, Albert Marenčin). Zároveň prešla do protiútok, keď podľa nej skúsenosť ukázala, že „ani o robotníkoch sa nedá písať bez dlhšieho pobytu na ich pracovisku“, preto je otázne, „či bude ľahšie pre partizána plného vlastných príbehov naučiť sa ich opísať, alebo pre spisovateľa písať o tom, čo nezažil“ (Lazarová 1950: 5). Viacerým literátom pripomenula nepohodlnú skutočnosť: „O čo ináč by vyzerala naša literatúra, keby Povstanie známi spisovatelia prežili so zbraňou v ruke? Dnes sú odkázaní na zážitky iných a na svoju predstavivosť“ (Lazarová 1950: 5).

Správny hrdina pre detské publikum

Kým od perspektívnych maturantov bolo po vojne bežne vyžadované čítanie literárnej tvorby určenej pre dospelú verejnosť, deťom boli určené zvláštne, didakticky prispôsobené diela.

Hela Volanská (1912 – 1996, vlastným menom Chaia Wolfowitz, vydatá Friedman), chirurgička, posledná židovská medička promovaná v Bratislave počas vojny, ktorá utiekla z pracovného tábora a vstúpila do partizánskeho oddielu,¹⁷ bola autorkou dvoch kníh pre mladších čitateľov. *Stretnutia v lesoch* (1948) je výrečný príklad fenoménu „druhého opraveného vydania“, kde cenzúre podľahli dokonca vety prezentované ako Stalinove osobné výroky. Kým v prvom vydaní sa píše, že prikázal zo všetkých síl „biť Nemcov“ (Volanská 1948: 12), vydanie z roku 1952 uvádza: „bite fašistov“ (Volanská 1952: 10). Tam, kde sa v prvom vydaní nekonkrétne zmieňoval spev „partizánskej piesne“ (Volanská 1948: 25), sa čitateľ v druhom vydaní presne dozvedel, o ktorú pieseň išlo, aby si vedel odvodiť, aký repertoár sa považuje za najvhodnejší pri súdobom hraní sa na partizánov (Volanská 1952: 18).¹⁸ V scéne zoznamovania sa so zachráneným zostreleným americkým pilotom muži v druhom vydaní pripíjajú na Roosevelta, Stalina a slobodu (Volanská 1952: 19), no v prvej verzii sa pilo na Roosevelta, Stalina a Beneša (Volanská 1948: 26). Na zozname nezvestných dostal Šimon (Volanská 1948: 93) slovenskejšie meno Julo (Volanská 1952: 65), o elektrikárovi z Minska (Volanská 1948: 128) sa už nepísalo, že je jevrej (Volanská 1952: 90), a ďalšia postava so židovským menom Aron

17 Pamäti H. Volanskej vyšli najprv v samizdatovej edícii Petlice pod názvom *Concordia* (Praha, 1987). Nemecké vydanie pod menom Chaja Wolfowicz malo názov *Wie auf einer fremden Hochzeit. Lebensbericht* (Hamburg, 1990). Slovenské vydanie *Ako na cudzej svadbe* je až z roku 2009.

18 K histórii piesne Michálek 1964: 454–456.

504 (Volanská 1948: 95) v druhom vydaní knihy už nesnívala o „slnecnej Palestíne“ (Volanská 1952: 66).

Druhá Volanskej kniha *Tajomstvo* z roku 1951¹⁹ bola v podstate dobrodružnejším a obsažnejším variantom aktivizujúceho príbehu Arkadija Gajdara (1904 – 1941) o Timurovi a jeho družine (1940) a získala si autentickú čitateľskú popularitu. Dej sa krútil okolo skupiny detí, ktorých otcovia boli prenasledovaní, väznení alebo nútení ukrývať sa pred pronacistickým režimom. Deti si navzájom pomáhali, ujali sa doučovania chlapca vylúčeného zo školy za politické názory rodičov, inštinktívne spôsobili chaos na ulici, keď tajná polícia eskortovala zatknutého politického väzňa, a tak mu umožnili utiecť. Pripravovali sa na to, ako pomôžu aj iným dospelým, našli vhodný úkryt pre ilegálny rozmnožovací stroj cyklostyl a nakoniec počas prázdninového pobytu na vidieku pomáhali partizánom. Podstatné bolo i to, že rozprávali naozaj ako deti. Neuvažovali v termínoch komunista – nekomunista, poznali však slovo „súduh“, a práve ono im slúžilo ako orientačný bod (Volanská 1951: 19, 28, 209). Chceli sa stať „súduhmi“, lebo taký človek je spoľahlivý, „neluhá, nekradne, nedovolí ublížiť nevinnému“ (Volanská 1951: 19). Ich vzory, dospelí „súduhovia“, dokonca dokázali oslobodiť z temného väzenia „svojho veliteľa“, „súduhu Širokého“ (Volanská 1951: 209–210), komunistického funkcionára a odbojára (a neskôr, v rokoch 1953 – 1963, predsedu československej vlády).

V kontexte päťdesiatych rokov poskytovala kniha H. Volanskej praktický návod, ako sa správať v kritických situáciách, ktorým boli mnohé deti v totalitnom režime vystavené. Učila rozlíšťať podivné ticho, ktorým reagovali dospelí členovia domácností na mnohé detské otázky, vyrovnáť sa s existenciou vlastného, ale zbabelého alebo kolaborujúceho strýka, učila základné stratégie odolávania manipuláciám, keď sa policajt pokúšal zlomiť rodičov cez ich deti. Paradoxné na popularite tejto knihy bolo, že presne v tomto období mohli jej hrdinovia vďaka svojej civilnosti slúžiť ako nasledovaniahodný rolový model pre deti z rodín prenasledovaných komunistami. Stačilo ignorovať politickú agendu (boli jej natoľko presýtené, že ju prestávali vnímať) a s hrdinami sa dalo ľahko identifikovať.²⁰ Oveľa podstatnejšie totiž bolo, že zažívali podobné skúsenosti: policajtov, ktorí im prehľadali byt a rozplakali mamu, učiteľov, ktorí vylučovali kamarátov zo školy, zatýkanie otcov. Vedeli, že musia byť opatrní pri hovorení nahlas a dobre si vybrať, s kým sa spriatelí. Azda i to bolo dôvodom, prečo kniha H. Volanskej *Tajomstvo* pomerne rýchlo vypadla zo zoznamov odporúčaného čítania.

Nahradila ju kniha Ruda Morica (1921 – 1985) *Explózia* (1951), v titule nesúca názov opustenej bývalej továrne, kde ilegálni pracovníci, komunisti, s pomocou detí ukrývali sovietskeho parašutistu, ktorý odtiaľ vysielackou podával zozbierané informácie do Sovietskeho zväzu. V roku 1967 vydal R. Moric knihu o účasti Slovákov na povstaní 1848/1849 *Teraz ho súdia nepriatelia*, ktorá dramaticky vrcholila popravou národného hrdinu Ďurka Langsfelda zo strany Maďarov. Na

19 Už v rukopise bola roku 1950 odmenená cenou Literárnej súťaže 29. augusta, ktorú vypísal Sväz ľudových protifašistických bojovníkov Slovenska.

20 Na porovnanie možno uviesť spomienku Zuzany Szatmáry na čítanie sovietskej knihy Tichona Sjomuškina *Alitet odchádza do hôr* (ruský originál 1947; slovenské vydanie 1950), kde s rovesníkmi „automaticky“ fandili lovcovi a obchodníkovi prenasledovanému oveľa „nudnejšími“ reprezentantmi sovietskeho režimu (Szatmáry [online] 2015).

jej prebale vysvetľoval, že ju dopísal už skôr, v roku 1949, a to za pomoci historika Karola Goláňa (1895 – 1961). Čitateľom sa priznával, že „kvôli politickému vývoju“, menovite „vtedajším názorom na štúrovcov a hurbanovské hnutie“, „nemal nádej“ na jej publikovanie, a tak „použil niektoré pripravené myšlienky pre knihu o povstaní roku 1944. Preto sa v oboch knihách vyskytujú niektoré podobné časti“ (Moric 1967).²¹ V tomto kontexte je podstatné uviesť, že k povstaleckej téme napísal aj zbierku poviedok nazvanú podľa ústredného textu *Oheň z ocelového Hurbana* (1981). Išlo o príbeh železničiarov zo Zvolena, ktorí v miestnych železničných dielnach vyrobili pancierový vlak a zapojili sa do Povstania. V skutočnosti vyrobili tri pancierové vlaky, pomenované podľa významných osobností, no R. Moric si do poviedky vybral práve Hurbana, pretože ďalšie dva vlaky, Masaryk a Štefánik, pripomínali politických reprezentantov, o ktorých sa v päťdesiatych rokoch nemelo hovoriť pozitívne, rovnako ako o prevažne sociálno-demokratickej orientácii zvolenských železničiarov.

R. Moric, neskôr hlavný autor literárnych čítaniek pre staršie deti a dlhoročný riaditeľ vydavateľstva detskej literatúry Mladé letá, vstúpil do detskej literatúry poviedkami *Miško hrdina* a *Mladý zajatec* z roku 1949 o mladých protinacistických bojovníkoch, štrnásťročnom Miškovi Sokolovi z Belianskych Lazov a trinásťročnom Ivanovi Vozárovi, ktoré rozvíjali motív hrdinských činov nedospelých aktérov.

K desiatemu výročiu Slovenského národného povstania v roku 1954 zostavil Ján Lenčo z už publikovaných literárnych diel o detských hrdinoch vzorovú antológiu *Gulometný pás*, s podtitulom *Poviedky o Slovenskom národnom povstaní a oslobodení*. Obsahovala dvanásť poviedok a úryvkov od jedenástich autorov. J. Horák bol zastúpený textom *Malý hrdina* o štrnásťročnom hrdinovi sabotérovi, ktorý opakovane prerezal telefónne vedenie a dobrovoľne sa priznal, keď veliteľ okupantov pohrozil obyvateľom decimáciou (Horák 1954: 17-28; pôvodne *Sto kociek cukru*, 1953). V próze *Malý zajatec* vykreslil R. Moric príbeh trinásťročného „najmladšieho zajatca“ v tábore, kam sa dostal za pomoc partizánom a prežil len vďaka solidarite spoluväzňov (Moric 1954: 41-87). Text obsahuje i výrečnú scénu, v ktorej noví väzni hlásia, odkiaľ pochádzajú: „Československo. – Ale taký štát nie je. – Bude!“ (Moric 1954: 52). V úryvku vybranom z knihy K. Lazarovej *Traja z neba* (1950) maturant pomáhal francúzskym partizánom, utečeným zajatcom (Lazarová 1954: 62-67).²² Vladimír Mináč (1922 – 1996) oživil motív bezbranného, no statočného Ivana Susanina a prispel postavou „asi dvanásťročného“ Miška, uhliarovho syna, ktorý zaviedol Nemcov do močarísk, kde sa utopili (Mináč 1954: 63-68). V ďalšom Mináčovom texte v tejto antológii, *Rozprávke pre vnukov*, sa deti stali vedľajšou obeťou teroru, keď sa museli povinne prizerať poprave príbuzných (Mináč 1954: 90-100). Ferdinand Gabaj (1908 – 1974) zasa opísal dievča, ktoré nedokázalo uchrániť pred okupantmi rodinnú kravu, tak aspoň zobralo mlieko

21 Odmietanie štúrovcov ako „zradcov revolúcie“ bolo sprievodným prvkom slovenskej vlny stalinistickej kampane proti buržoáznemu nacionalizmu. Odkazovalo sa na Marxovu kritiku kontrarevolučnosti malých slovanských národov monarchie (Andics 1952).

22 V knihe aj v úryvku sa ešte spomína „preslávená biela pani“, čo je odkaz na Františku Hrubiškovú (1892 – 1984), spojku, organizátorku prechodov a zberu informácií pre zahraničný odboj, o ktorej sa dlho nemohlo verejne písať.

506 a plienky pre brata, tabak pre otca a jedlo pre zvyšok rodiny a tajne to prenieslo do lesného úkrytu.²³

Ďalšou špecificky vykresľovanou skupinou v prózach s témou Povstania, ktorej typy sa začali v sledovanom období častejšie vyskytovať, boli ženy. Stará mať v poviedke Márie Jančovej (1908 – 2003) *Plagát* (1950) videla zobrazený hrôzostrašný portrét bolševikov, ale skúsenosť ju naučila neveriť plagátom (Jančová 1954: 69–72). Viera Markovičová-Záturecká (1910 – 1953) v próze *Gulometný pás* (1952) nechala ďalšiu starú mamu, po tom, čo prišla o syna, odnieť zabudnutý gulometný pás k partizánom (Markovičová-Záturecká 1954: 73–89). Postarala sa však aj o raneného Nemca, ktorého postrelili vlastní za to, že sa pokúšal vyvesiť bielu vlajku. Premýšľala: „znamená to, že sú dva druhy Nemcov? Netvory a ľudia?“ Žiadala osloboditeľov, aby pokračovali v strelbe a vyhnali odtiaľto tie bestie. „Ale potom, potom pomôžte Nemcom žiť inak, sú to ľudia ako aj my“ (Markovičová-Záturecká 1954: 89).

Už v prvej polovici päťdesiatych rokov zaznelo v ankete *Kultúrneho života* Diskusia o detskej literatúre niekoľko kritických hlasov, označujúcich situáciu za neúnosnú, keďže namiesto „správneho“ vykresľovania dôležitosti organizácie, disciplíny a plánovitosti ako charakteristických črt Povstania sa vytváral dojem, akoby bolo celé odkázané na bystrý úsudok a odvahu žiakov základnej školy (Deťom to najlepšie 1955: 1). Literárny kritik Zlatko Klátik v tomto zmysle kritizoval aj niektoré vznikajúce knihy o boji dedinských detí proti kulakom, no i knihu H. Volskej, kde mu chýbalo vykreslenie gardistov ako naozajstného nepriateľa, „tak, aby sme ich mohli nenávidieť, zo dna srdca, ako nenávidíme každého fašistu“ (Klátik 1951: 4). Nachádzal skôr obraz smiešnych úbožiacov, ktorým „deti na každom kroku prechádzajú cez rozum“ (Klátik 1951: 4). Jednu zo záverečných scén zhrnul ako situáciu, kde „dva chlapci za tuhej strelby narábajú s gardistom Kostkom, veľkým a mocným chlapom, skáču mu po bruchu, hryzú ho do šije a Kostka sa ako nemotorný medveď bezmocne zmieta, aby konečne kapituloval“ (Klátik 1951: 4). Navyše, postavy mladých odbojárov prechádzali aj do ďalších žánrov, napríklad do vedecko-popularizačných kníh, kde takáto prvoplánovosť provokovala ďalšie skeptické komentáre.²⁴

Po miernom prepade záujmu o Povstanie začiatkom päťdesiatych rokov,²⁵ ktorý bol spojený s nutnosťou sformulovať jeho novú oficiálnu interpretáciu,

23 Do poviedkovej knihy z roku 1956 *Z kapitánovho zápisníka. Príhody detí v Slovenskom národnom povstaní* (Bratislava, 1956), v ktorej sú Adam Žulka z Poruby, Viera Lúčová z Ovsíkova, Matej Mráček z Lehôtky a Fero Kvetňanský z Lipovca prezentovaní ako reálne (nie literárne typizované) osoby, zahrnul F. Gabaj výrazne atypický moment: trinásťročného Adama posielajú sovietsky partizánsky kapitán na rozvedku do rodnej dediny, napriek výslovnému protestu jeho matky. Tento zásah do rodičovských práv nie je nijako komentovaný (Gabaj 1956: 16).

24 O vedecko-popularizačnej knihe Vladimíra Kozlíka *Rozprávka o živej vode* (1954) napísala Hana Ponická, že autor stihol „glosovať biedu za kapitalizmu, vykorisťovanie, živelné pohromy, všetko to, čo iným autorom stačilo na napísanie viacerých diel. Samozrejme, v tejto prvej časti z čista jasna sa vynorí aj partizán Gríša, ktorý zázračne rýchlo získa Miška – hlavného hrdinu knihy – pre boj proti fašistom a rozdúcha v ňom nadšenie za nový život v oslobodenej vlasti. Toto všetko je obsiahnuté na 32 stranách prvej časti“ (Ponická 1955: 8).

25 Lepšie než texty to ilustrujú investične náročnejšie filmové projekty. Podľa publikácie *Slovenské národné povstanie vo filme* (Zemáňik – Skoumalová – Štríc 1965) nevznikol medzi rokmi 1949, keď bol natočený film *Slovenské ráno*, a 1955 (film *Desať víťazných rokov*) žiaden dokumentárny film s touto tematikou. V hranom filme bola pauza ešte väčšia: film *Vlčie diery* vznikol v roku 1948 a film *V hodine dvanástej* v roku 1959.

pretože po odsúdení komunistických „buržoáznych nacionalistov“ bolo potrebné prehodnotiť aj zásluhy armády a dovtedy akceptovanú spoluprácu s demokratmi, Slovenské národné povstanie sa postupne znovu stávalo súčasťou oficiálneho naratívneho ako Národný príbeh. Viditeľné to bolo najmä po desiatom výročí v roku 1954, keď sa mu už pripisoval rad exkluzívnych črt. Peter Karvaš (1920 – 1999) v texte *Tri listy* (1945) publikoval fiktívnu korešpondenciu nacistického generála, ktorý porovnával svoju situáciu s priateľmi bojujúcimi v Afrike a na Kréte (Karvaš 1954: 100-106). Trval na tom, že jej náročnosť si „nevedia predstaviť“ (Karvaš 1954: 101). Hoci čelili ťažkostiam, vedeli, kde a kto je nepriateľ, no „v tejto prekliatej krajine každá dlaždice vybuchne a každá lávka sa pod tebou zosype. Lekár, ktorý ťa obviaže, ťa pokojne zavraždí. Sprievodca, ktorého dodá tunajší veliteľ, zavedie ťa do obklúčenia, než ho dáš zlikvidovať“ (Karvaš 1954: 101). Bol už ôsmy rok v zbrani, a teda pripomínal, že už stál „proti poschodovým tankom i proti nórsnym horám“ (Karvaš 1954: 101), avšak nikdy nemusel čeliť „diletantskej armáde, ktorá sa ti vzbúrila v tyle, ešte som nestál proti krásnej pokojnej jesennej krajine, z ktorej to priamo zapácha mojou smrťou. Uprostred krajiny, o ktorej mi do ohlúpnutia navrávali, že je priateľská a verná, a stovky kilometrov za frontom, na pol druhu dňa poštou od domova“ (Karvaš 1954: 101).

Záver

Podstatnou kvalitou knihy ako dobového prameňa je technicky nevyhnutný časový odstup medzi napísaním a uverejnením aj vysoká miera jej „oficiálnosti“ – či už musela prejsť štandardizovaným politickým schvaľovaním, alebo „len“ posudzovaním u vydavateľa. Aj preto sa už v období po oslobodení často siahalo po dostupných sovietskych literárnych dielach a divadelných scenároch.²⁶ Momentálne zmeny a impulzy z domácich zdrojov boli zjavnejšie v médiách s vyššou periodicitou alebo okamžitým prenosom nápadov od autora k recipientovi (básne v novinách, rozhlasové vysielanie, divadlo,²⁷ školské „akadémie“, kde do programu prispieval vlastnou tvorbou miestny učiteľský zbor).

Špecifickú úlohu pri transmisii detských rolových vzorov zohrávali učebnice a časopisy. Umožňovali opakované uverejňovanie výsekov z textov, ktoré ako celok už neboli vydávané, predávané a verejne sa už o nich nepísalo, pričom údaje o pôvode daného textu sa ani neuvádzali. Keďže zostavovateľom nového radu čítaniek začiatkom päťdesiatych rokov bol aj spisovateľ M. Šteinhíbel, neprekvapuje, že do nich zaraďoval „akceptovateľné“ úryvky z vlastných starších kníh. Najpodivnejší úryvok v čítanke pre ľudové školy pochádza z roku 1951 a podpísaný je iniciálami H. J. S. Opisuje sa v ňom let dvoch pilotov, Prokopa a Václava (teda evidentne Čechov), „ďaleko od pobrežia“ (Čítanka pre 5. postupný ročník 1951: 7-8). Znie to takmer neuveriteľne, že v strašných päťdesiatych rokoch, keď československí príslušníci spojeneckých armád na západe boli väznení v uránových baniach v Jáchymove,

26 Napríklad prvou divadelnou premiérou sezóny v Martinskem divadle bola sovietska hra Valentina Katajeva *Kvadratura kruhu* z roku 1928.

27 Podľa údajov z recenzie hry V. Markovičovej-Záturckej *Za frontom* sa v roku 1946 hrali v kamenných divadlách už tri domáce hry s povstaleckou tematikou (Sloboda 1947: 106-107). O dramatickej tvorbe s témou Slovenského národného povstania bližšie Svoradová 2014, 2015; Kročanová 2020.

508 slovenské deti sa učili čítať na úryvku z pamäti veterána britského kráľovského le-
tectva Huga J. Slípku, publikovaných pôvodne v roku 1945 (Slípka 1945).

Príliv prekladových príbehov o sovietskych deťoch v slovenských detských časopisoch napomáhal vytváraniu tohto kultu a priťahoval mnohých epigónov. Napísanie tematicky „povstaleckej“ poviedky, najmä pre deti a o deťoch, sa stalo súčasťou prechodového rituálu (*rite de passage*) už aktívnych autorov do detských periodík nového režimu²⁸ aj stratégiou vybojovania si pozícií pre nových adeptov literatúry. Ako príklad režimového prechodu možno uviesť priamo R. Morica, ktorého text o revolúcii 1848/1849 a oslavné verše na slovenskú armádu sú súčasťou tlače publikovanej vojenským odborom Úradu propagandy vojnového slovenského štátu, kam ich písal v hodnosti „vojaka ašpiranta“ (Moric 1944: 125), no paradoxne vyšli až v čase, keď už ich autor bojoval na povstaleckej strane. J. Horák zasa ešte v roku 1944 stihol vo vydavateľstve Spolku sv. Vojtecha publikovať dievčenský román *Na perutiach vtáka-ohniváka* o civilnej pilotke, ktorá v roku 1939 nastúpila do slovenskej armády brániť vlasť a bombardovala maďarské kolóny. Cez časopisecké detské články o Povstaní sa „rehabilitoval“ aj Ján Domasta (1909 – 1989), ktorý bol od roku 1939 šéfredaktorom časopisu *Vlčica*, určeného pre najmladšiu Hlinkovu mládež, a vedúcim jej propagandistickej sekcie, no o dekádu neskôr pôsobil ako šéfredaktor pionierskeho časopisu *Ohník*.²⁹ Kombináciou práce na preklade životopisnej knihy českého autora Františka Nečásk *Mladost Klementa Gottwalda* (slovensky 1952) a preklade kánonických väzenských zápisov Júliusa Fučíka *Reportáž spod šibenice* (slovensky 1949), ako aj zapracovaním „správneho“ opisu Povstania do svojej najnovšej knihy sa začiatkom päťdesiatych rokov vracal na oficiálnu literárnu scénu Ľudo Ondrejov (1901 – 1962, vlastným menom Ľudovít Mistrík). V románe *Na zemi sú tvoje hviezdy* (1950) dramaticky opísal hospodársku krízu, prejavy negatívnych nálad voči Čechom interpretoval dôsledne „triedne“ a rastúci odpor obyvateľstva voči Nemcom deskriptívne gradoval cez ich nesympatickú agresiu voči Poľsku, Srbsku, ZSSR až do Povstania. V jeho príbehu však úplne chýba zmienka o nacistickej protizidovskej politike. Zrejme to súvisí s faktom, že sám Ľ. Ondrejov arizoval dva obchody a „svojho“ Žida aj iniciatívne písomne nahlásil úradom s odôvodnením, že sám sa už všetko naučil a Žida viac v obchode „nepotrebuje“ (Hlavinka 2019).

Za pozornosť stojí aj spôsob stvárnenia prejavov násilia, ktorému sa pri spracovaní tejto tematiky nedalo vyhnúť. Jilemnického *Kronika* priznávala a vysvetľovala aj násilie spáchané domácimi civilistami na ranených nemeckých vojakoch (Jilemnický 1947: 365). Vedomie písania pre neplnoletých čitateľov tlačilo niektorých autorov k vágnym obrazom smrti ako „a nikdy sa nevrátil“, metaforám brutálnych bojov ako rôznych „povíchric“³⁰ a početným neutrálnym formuláciami, ktoré sa osvedčili už v próze z vojnových čias, keď sa autori chceli vyhnúť

28 Predstupňom k opätovnému zverejneniu mena na viditeľnom mieste bývalo editovanie zborníkov a preklady režimových štandardov. Takto napríklad Ján Domasta preložil Leninov životopis od Marie Adamcovej (1949) a R. Moric zostavil zborník *Veľké dni. Sborník o slovenskom národnom povstaní* (1950).

29 Próza J. Domastu *Paľko nechce vojnu* stvárňuje príbeh chlapca, ktorý po výbuchu míny prišiel o ruky, no naučil sa písať nohou a radostne podpisoval petíciu za mier a ozbrojenie (Domasta 1951/1952a: 10-11). Ďalší autorov text *Prvá obeť belanskej vápenky* je o dospelom partizánovi, ktorého chytili počas rozviadky a stal sa prvou obeťou vápenky v Belanoch (Domasta 1951/1952b: 6-7).

30 „Povíchrica prišla aj ta, sedela som s dcérkou v pivnici“ (Jančová 1954/1955: 4-5).

prejavom politicky vyhranených prorežimových stanovísk. Na druhej strane opis „civilného“ neozbrojeného násilia mohol na deti pôsobiť barbarskejšie než reálnej predstavivosti vzdialený opis vojenskej akcie. Pre dieťa boli hromadné masakry menej predstaviteľné než „lámanie údov“ nepriateľom, o akom napríklad veselo rýmovala roku 1951 v časopise určenom pre žiakov 4. a 5. ročníka Helena Križanová-Brindzová (1922 – 1990).³¹

Dobová detská a mládežnícka literatúra o Povstaní dovoľuje sledovať šírku spektra zmien, ktorými sa na jeho tematizovaní odrážal aktuálny politický vývoj. Možno sledovať mlčanie a opätovné zmienky o niektorých udalostiach a osobnostiach. Podstatným indikátorom je takisto odvaha, prípadne v prostredí cenzúry i oficiálne priznaná možnosť zaradenia humorných momentov, ktoré indikovali odstup, nadhľad či mierne uvoľnenie postoja. Trvalo až do roku 1957, kým bača prichodiaci na návštevu mohol zastierať chuť zotrvať na dosah slivovice stojacej na stole chuťou „porozprávať o udalostiach, čo sa dejú vo svete“ a „rozo- brať medzinárodnú situáciu“, s uznaním sa pritom vyjadrujúc o Povstaní: „Viete, zažil som už päť prevratov, ale tento sa mi najlepšie pozdáva“, ako v próze Viery Handzovej (1931 – 1997) *Z denníka profesora Firáka* (Handzová 1957: 71).

Pramene

- AKO získam Jilemnického odznak, 1951. Bratislava: Smena.
 DIANOVSKÝ, Ján, 1950. *Pred nami hviezda*. Bratislava: Dukla.
 DOMASTA, Ján, 1951/1952a. Paľko nechce vojnu. *Ohník*, roč. 4, č. 7, s. 10-11.
 DOMASTA, Ján, 1951/1952b. Prvá obeť belanskej vápenky. *Ohník*, roč. 4, č. 10, s. 6-7.
 GABAJ, František, 1956. *Z kapitánovho zápisníka. Príhody detí v Slovenskom národnom povstaní*. Bratislava: Slovenské nakladateľstvo detskej knihy.
 HÁJNICAN, Ivan, 1950. *Obrodení ľudia*. Bratislava: Dukla.
 HANDZOVÁ, Viera, 1957. Z denníka profesora Firáka. In HANDZOVÁ, Viera. *Madlenka*. Bratislava: Mladé letá, s. 146-209.
 HORÁK, Ján, 1954. Malý hrdina. In LENČO, Ján, ed. *Gulometný pás*. Bratislava: Slovenské nakladateľstvo detskej knihy, s. 17-28.
 HORÁK, Jozef, 1944. *Na perutiach vtáka-ohniváka*. Trnava: Spolok sv. Vojtecha.
 HORÁK, Jozef, 1947. *Hory mlčia*. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská.
 HORÁK, Jozef, 1953a. *Sto kociek cukru. Rozprávky*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
 HORÁK, Jozef, 1953b. *Šachty*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
 HUTÁR, Jozef [KUNÍK, Jozef], 1945. *Hrdinovia. Román z partizánskeho hnutia na Slovensku*. Žilina: O. Trávníček.
 JANČOVÁ, Mária, 1954. Plagát. In LENČO, Ján, ed. *Gulometný pás*. Bratislava: Slovenské nakladateľstvo detskej knihy, s. 69-72.
 JANČOVÁ, Mária, 1954/1955. Rozprávka o mieri. *Pionier*, č. 10, s. 4-5.
 JILEMNICKÝ, Peter, 1947. *Kronika*. Bratislava: Pravda.
 JILEMNICKÝ, Peter, 1949. *Vítr se vrací*. Doslov Vladimír Clementis. Praha: Svoboda.
 JILEMNICKÝ, Peter, 1951. *Der Wind dreht sich. Eine Chronik vom Slowak Aufstand*. Berlin: Aufbau-Verlag.
 JILEMNICKÝ, Peter, 1984. *Kronika*. Bratislava: Mladé letá.

31 „Pušku ber a prelom hnát / pamätaj na biedu, hlad / [...] / Fašistov bi ako vred / vybojuješ lepší svet / [...] / Ľud spojený rukou istou / pod zástavou komunistov / väčšej sily v celom svete veru niet“ (Križanová-Brindzová 1951/1952).

- 510 KARVAŠ, Peter, 1954. Tri listy. In LENČO, Ján, ed. *Gulometný pás*. Bratislava: Slovenské nakladateľstvo detskej knihy, s. 100-106.
- KORENKO, Ján Juraj, 1945. *Umenie mstiť sa*. Praha: Tlačové oddelenie Hlavnej správy výchovy a osvetu pri Ministerstve národnej obrany.
- KOTOULEK, Ján, 1949. *Bolo nás osemnásť*. Bratislava: Dukla.
- KOTOULEK, Ján, 1950. *Bolo nás osemnásť*. Bratislava: Dukla.
- KOVALOVÁ-KYTKOVÁ, Elena, 1948. *Mŕtvi sa dívajú*. Bratislava: Tatran.
- KOZLÍK, Vladimír, 1954. *Rozprávka o živé vode*. Bratislava: Slovenské nakladateľstvo detskej knihy.
- KRÁL, Fraňo, 1954. Najmladší slovenský partizán. In LENČO, Ján, ed. *Gulometný pás*. Bratislava: Slovenské nakladateľstvo detskej knihy, s. 29-33.
- KRIŽANOVÁ-BRINDZOVÁ, Helena, 1951/1952. Do boja. *Ohník*, roč. 4, č. 1, s. 2.
- KYTKOVÁ, Kamila, 2007. Matkin vrch Chabenec. Doslov k druhému vydaniu. In KOVALOVÁ-KYTKOVÁ, Elena. *Mŕtvi sa dívajú*. Praha: Slovensko-český klub, s. 96-100.
- LAZAROVÁ, Katarína, 1950. *Traja z neba*. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská.
- LENČO, Ján, ed., 1954. *Gulometný pás*. Bratislava: Slovenské nakladateľstvo detskej knihy.
- MARENČIN, Albert, 1950. *Predná hliadka*. Bratislava: Dukla.
- MARKOVIČOVÁ-ZÁTURECKÁ, Viera, 1954. *Gulometný pás*. In LENČO, Ján, ed. *Gulometný pás*. Bratislava: Slovenské nakladateľstvo detskej knihy, s. 73-89.
- MINÁČ, Vladimír, 1948. *Smrť chodí po horách*. Bratislava: Tatran.
- MINÁČ, Vladimír, 1954a. Miško. In LENČO, Ján, ed. *Gulometný pás*. Bratislava: Slovenské nakladateľstvo detskej knihy, s. 63-68.
- MINÁČ, Vladimír, 1954b. Rozprávka pre vnukov. In LENČO, Ján, ed. *Gulometný pás*. Bratislava: Slovenské nakladateľstvo detskej knihy, s. 90-100.
- MORIC, Rudo, 1944. Víťazi. In *Kalendár slovenskej Domobrany pre rok 1945*. Bratislava: Odbor vojenskej propagandy pri Úrade propagandy, s. 125.
- MORIC, Rudo, 1949. *Miško hrdina. Malý zajatec*. Bratislava: Pravda.
- MORIC, Rudo, ed., 1950. *Veľké dni. Sborník o Slovenskom národnom povstaní*. Bratislava: Štátne nakladateľstvo.
- MORIC, Rudo, 1951. *Explózia*. Bratislava: Smena.
- MORIC, Rudo, 1954. Malý zajatec. In LENČO, Ján, ed. *Gulometný pás*. Bratislava: Slovenské nakladateľstvo detskej knihy, s. 41-57.
- MORIC, Rudo, 1967. *Teraz ho súdžia nepriatelia*. Bratislava: Mladé letá.
- MORIC, Rudo, 1981. *Oheň z ocelového Hurbana*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- NEČÁSEK, František, 1952. *Mladosť Klementa Gottwalda*. Bratislava: Smena.
- ONDREJOV, Ludo, 1950. *Na zemi sú tvoje hviezdy*. Bratislava: Pravda.
- SARVAŠ, Andrej, 1950. *Tri skutočnosti*. Bratislava: Dukla.
- SLÍPKA, Hugo J., 1945. *Ohnivá křídla: Několik reportáží z bojové činnosti 313. peruti v Anglii v roce 1942 a 1943*. III. Praha: Orbis.
- SLOBODA, Ján, 1947. Za frontom. *Naše divadlo*, č. 5, s. 106-107.
- ŠALGOVIČ, Viliam – PETRO, František, 1950. *Prišli z Východu*. Bratislava: Dukla.
- ŠÁNDOR, Elo, 1946. *Lesná správa (Partizáni)*. Bratislava: Slovenská liga.
- ŠÁNDOR, Elo, 1947. *Ilava*. Brno: Mír.
- ŠTEINHÍBEL, Michal, 1946. *Rušené prázdniny*. Bratislava: Štátne nakladateľstvo.
- ŠTÍT, Svetozár, 1950. *Mladí povstanci*. Dukla.
- TATARKA, Dominik, 1948. *Farská republika*. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská.
- VOLANSKÁ, Hela, 1948. *Stretnutia v lesoch*. Praha – Bratislava: Naše vojsko.
- VOLANSKÁ, Hela, 1951. *Tajomstvo*. Bratislava: Smena.
- VOLANSKÁ, Hela, 1952. *Stretnutia v lesoch*. Praha – Bratislava: Naše vojsko.
- VOLANSKÁ, Hela, 2009. *Ako na cudzej svadbe*. Bratislava: Marenčin PT.
- WEISKOPF, Franz Carl [KOVACS, Frederic W. L.], 1941. *The untamed Balkans*. New York.
- WEISKOPF, Franz Carl, 1942. *Dawn Breaks, A Novel from the V-Front*. New York: Duell, Sloan and Pearce.
- WEISKOPF, Franz Carl, 1943. *Brieždi sa*. New York: [s. n.].
- WEISKOPF, Franz Carl, 1944. *Vor einem neuen Tag*. Mexico: El libro libre.
- WOLFOWICZ, Chaja, 1990. *Wie auf einer fremden Hochzeit*. Hamburg: Gerold und Appel Verlag.

Literatúra

ADAMCOVÁ, Marie, 1949. *Vladimír Iljič Lenin*. Bratislava: Štátne nakladateľstvo.

- ALBRECHTOVÁ, Gertrúda, 1964. Slovenské národné povstanie v nemeckej literatúre. *Slovenská literatúra*, roč. 11, č. 4, s. 407-412.
- ANDICS, Erzsébet, 1952. *Kossuth harca a reakció ellen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BŽOCH, Jozef, 1949. Povstanie v slovenskej próze. *Práca*, roč. 4, č. 231 (27. 8. 1949), s. 9.
- CLARK, Katerina, 2000. *History as Ritual*. Bloomington: Indiana University Press.
- ČÍTANKA pre 5. postupný ročník základných škôl, 1951. Zostavil Michal Šteinhibel. Bratislava: Štátne nakladateľstvo.
- DEŤOM to najlepšie, 1955. K celoslovenskej konferencii o literatúre pre deti a mládež. *Kultúrny život*, roč. 10, č. 17 (23. 4. 1955), s. 1.
- GOLDSTÜCKER, Eduard, 1944. Tak to nejde. *Nové časy. New times. Slovak monthly*. London, č. 10-11, s. 140.
- HLAVINKA, Ján, 2019. „So Židom som nevyjednával.“ K arizáciám spisovateľa Ľudovíta Mistríka-Ondrejova. *Historický časopis*, roč. 67, č. 3, s. 501-519. ISSN 0018-2575.
- KLÁTIK, Zlatko, 1951. O niektorých otázkach slovenskej literatúry pre deti a mládež. *Kultúrny život*, roč. 6, č. 40 (1. 10. 1951), s. 1, 4.
- KROČANOVÁ, Dagmar, 2020. Dva pohľady na Slovenské národné povstanie v dráme a divadle. *Slovenčinár*, roč. 7, č. 1-2, s. 3-10. ISSN 1339-4908.
- LAZAROVÁ, Katarína, 1950. Literatúra o povstaní. *Pravda*, roč. 31, č. 211 (9. 9. 1950), s. 5.
- MATTOŠKA, Libor [Otecko], 1946/1947. Michal Šteinhibel. Rušné prázdniny. *Jednotná škola*, roč. 2, č. 2, s. 94-95.
- MICHÁLEK, Ján, 1964. K pôvodu povstaleckej piesne Tichá noc, tmavá noc. *Slovenský národopis*, roč. 12, č. 3, s. 454-456.
- NEVANOVÁ, Terézia, 1973. Sila slova. Vývin a výsledky povstaleckej literatúry. *Bojovník*, roč. 5, č. 43 (27. 10. 1973), s. 4.
- PONICKÁ, Hana, 1955. O spisbe, ktorá má rozširovať vedomosti našej mládeže. *Kultúrny život*, roč. 10, č. 20 (14. 5. 1955), s. 8.
- PYNSENT, Robert B., 1991. Úvod do mýtoborectva. In *Romboid*, roč. 26, č. 7, s. 3-16.
- ROZNER, Ján – KUPEC, Ivan, 1950. Poznámky k literatúre o Povstaní. *Pravda*, roč. 31, č. 200 (27. 8. 1950), s. 2.
- SLIACKY, Ondrej, 1965. *Bibliografia slovenskej literatúry pre mládež 1945 – 1964*. Bratislava: Mladé letá.
- SVORADOVÁ, Veronika, ed., 2014. *Voľba. Vojnová a povstalecká téma v slovenskej dráme 20. storočia*. Zväzok 2. Bratislava: Divadelný ústav. ISBN 978-80-89369-70-6.
- SVORADOVÁ, Veronika, 2015. Tri podoby Povstania v slovenskej dráme 1945 – 1949: Povstanie ako romantické dobrodružstvo, kulisa i most k budúcnosti. *Slovenské divadlo*, roč. 63, č. 4, s. 377-391. ISSN 0037-699X.
- TRUHLÁŘ, Břetislav, 1954. *Slovenská próza o povstaní*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- ZAVACKÁ, Marina, 2017. Frisch Gestrichen: Literarische Darstellungen des Slowakischen Nationalaufstands (1945 – 1955). In *Partisanen im Zweiten Weltkrieg: Der Slowakische Nationalaufstand im Kontext der europäischen Widerstandsbewegungen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 249-273. ISBN 978-3-525-37315-6.
- ZEMÁNIK, Mikuláš – SKOUMALOVÁ, Gita – ŠTRIC, Ernest, 1965. *Slovenské národné povstanie vo filme*. Bratislava: Obzor.

Elektronické zdroje

- MIKOTA, Jana, 2020. Weiskopf, Franz Carl. *Neue Deutsche Biographie* 27 (2020), S. 673-674. Dostupné z: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118630423.html#ndbcontent>
- SZATMÁRY, Zuzana, 2016. Alitet odchádza do hôr. Hnev Petra Pišťanka na nás vo vydavateľstve Archa bol jeden z najneoprávnenejších, ale aj najkomickejších. *SME*. Dostupné z: <http://komentare.sme.sk/c/7726794/alitet-odchadza-do-hor.html>

Mgr. Marina Zavacká, M.A. PhD.

Historický ústav SAV, v. v. i.

Klemensova 19

814 99 Bratislava

Slovenská republika

E-mail: Marina.Zavacka@savba.sk